
Jaume I i el seu testament

Autor:

Data de publicació: 18-07-2021

El del Conqueridor ha estat el “mite més vigorós de l'imaginari històric dels valencians”, en l'afortunada fórmula que pot llegir-se en la sinopsi editorial de l'obra. En efecte, al llarg dels segles, les successives generacions de valencians i valencianes han interpretat i reinterpretat la figura de Jaume I en funció dels seus anhels i les seues pors, de l'utilitatge mental i cultural al seu abast i de les particulars circumstàncies socials, polítiques i econòmiques que els ha tocat viure, fins a conformar una imatge polièdrica del monarca (governant bondadós i indulgent, guerrer audaç i devot, exponent de l'ideal cavalleresc, savi legislador i estadista, conqueridor tolerant, prototip del monarca constitucional i progressista avant la lettre...) de connotacions eminentment positives.

Jaume I i el seu testament: entre el mite, la certesa i la inquietud

17 d'octubre de 2017 by Autor Convidat

No comments

Blai Server

Universitat de València

Com posà de manifest Ernest Belenguer en el seu llibre ja clàssic Jaume I a través de la història (Tres i Quatre, 1984; reedició de PUV, 2011), el del Conqueridor ha estat el “mite més vigorós de l'imaginari històric dels valencians”, en l'afortunada fórmula que pot llegir-se en la sinopsi editorial de l'obra. En efecte, al llarg dels segles, les successives generacions de valencians i valencianes han interpretat i reinterpretat la figura de Jaume I en funció dels seus anhels i les seues pors, de l'utilitatge mental i cultural al seu abast i de les particulars circumstàncies socials, polítiques i econòmiques que els ha tocat viure, fins a conformar una imatge polièdrica del monarca (governant bondadós i indulgent, guerrer audaç i devot, exponent de l'ideal cavalleresc, savi legislador i estadista, conqueridor tolerant, prototip del monarca constitucional i progressista avant la lettre...) de connotacions eminentment positives. En paraules d'Antoni Furió, «Jaume I sempre ha sigut el bon rei dels valencians, el monarca d'una remota i idealitzada edat d'or de major llibertat i justícia social, de plenitud nacional», i així se'l continua veient en l'actualitat, huit-cents anys després del seu naixement.

Un dels exemples més recents d'aquest fenomen, de la vigència del referent jaumí en l'imaginari valencià al llarg dels temps, el trobem en l'èxit que ha assolit darrerament un suposat fragment del «testament» –més endavant veurem el perquè d'aquestes cometes– del Conqueridor, el qual ha circulat i circula per les sempre incertes xarxes socials. El breu passatge, que assolí el moment culminant de la seua difusió l'any passat, en ser reproduït al cartell oficial de l'Ajuntament de València per a commemorar la Diada del 9 d'Octubre, resa més o menys així:

Cartell de l'Ajuntament de València per la Diada del 9 d'Octubre de 2016

Indubtablement, es tracta d'un fragment ben bonic, d'allò més evocador i emotiu, que representa a la perfecció algunes de les màximes que haurien de presidir el bon govern, almenys des de la perspectiva de l'esquerra actual, segons la qual la política ha de servir per a vetllar pel benestar del conjunt de la ciutadania en unes condicions

d'equitat i justícia socials. Això mateix, però, en fa sospitosa l'autenticitat, ja que és ben conegut que la noció que es tenia a l'edat mitjana sobre com havia de ser el governant ideal i la manera en què aquest havia de regir la cosa pública difereix radicalment de la nostra. En les societats de l'Occident feudal, i a grans trets, l'objectiu primordial de tot príncep era la consecució d'un «bé comú» expressat simplement i essencial en el manteniment de la pau i l'exercici de la justícia, nocions aquestes absolutament mediatitzades per valors religiosos, car el governant assumia també la defensa de la fe i de l'Església i havia de cenyir-se en la seua actuació a les normes de la doctrina i la moral cristianes. El compliment d'aquests principis per part del monarca constituïa, a canvi, la condició de l'obediència i el sotmetiment dels súbdits a la seua autoritat.

Aquesta concepció del poder polític, plasmada en una gran diversitat d'escrits (com ara els espills de prínceps, tractats i summae, les biografies i autobiografies, els textos al·legòrics i la narrativa èpica o els més prosaics documents del govern, des dels registres de cancelleria a la correspondència) i en la pràctica política medieval mateixa, fou expressada de manera sintètica, per exemple, pel rei Pere el Cerimoniós (rebesnét de Jaume I) en la proposició, o discurs d'obertura, que pronuncià amb motiu de les Corts de Tarragona-Montblanc-Tortosa celebrades als catalans el 1370:

Tot rei, e tot príncep, e tot senyor, e tot hom a qui és comanat regiment de gents, deu haver dues condicions vers lo poble; e lo poble deu haver una condició vers lo senyor. La primera condició que el senyor o el regidor del poble deu haver és que sia just regidor, savi e prudent. La segona condició que el senyor o el regidor del poble deu haver, és que sia adit defensor, prou e valent. La terça condició, que el poble deu haver a son rei, és que li sia lleial servidor, prest e obedient.

Deïm, primerament, que el senyor o el regidor del poble deu ésser just regidor, savi e prudent, per ço com los reis són lloctinents de nostre Senyor en aquest món, deuen fer llur poder de ressemblar a Ell com més poden, e en especial li deuen semblar en aquella virtut de justícia, la qual principalment los és comanada per Ell. (...).

Deïm, encara, que el senyor o el regidor del poble deu ésser ardit defensor, prou e valent. Debades lo rei o el senyor, si no és ardit, seria posat per regir lo poble, e no gosàs que pogués defendre aquell dels enemics, cor en poc de temps serien perits per llurs veïns e enemics. (...).

Deïm en après, que el poble deu ésser a son rei lleial servir, prest e obedient. Sens raó los reis, prínceps e grans senyors del món farien ordinations en la terra per defendre e sostenir sos regnes, si aquelles no eren exseguides e obeïdes per los seus sotsmeses; e especialment és mester a aquells reis qui no són tan poderoses com los seus enemics.

Per tant, atesa la inconsistència existent aparentment entre el contingut modern i progressista de la cita que ens ocupa i les línies mestres del pensament polític medieval que acabem d'esbossar, més mesurades, cal que anem a la font i, concretament, al suposat «testament» dictat per Jaume I el 20 de juliol de 1276, d'on, segons sembla, prové el fragment, per tal de comprovar-ne el grau de veracitat.

Abans, però, cal que precisem que l'escrit en qüestió no és pròpiament un testament (d'ací les cometes que hem usat fins ara en esmentar-lo), sinó un codicil, és a dir, una disposició addicional que, redactada en forma de carta i sense cap formalitat especial més enllà de les de qualsevol document notarial, podia ser afegida pel testador a un testament dictat anteriorment amb l'objectiu de fer-hi alguna modificació, aclariment o revocació concreta. A l'edat mitjana, atés l'atzar de la mortalitat, encara més incert que actualment, era relativament habitual que una persona (especialment els personatges d'una certa categoria) redactàs diversos testaments al llarg de la seua vida i que, entre un i altre, ordenàs codicils per tal d'adaptar les seues últimes voluntats a la conjuntura concreta de cada moment. En el cas de Jaume I, per exemple, sabem que va dictar nombroses disposicions legals en aquest sentit al llarg de la seua vida (en bona part, arran de la seua ferma voluntat, fruit d'una concepció patrimonial de l'estat, de repartir els territoris de la Corona entre els seus fills i de les canviants avinences i desavinences amb ells), tres o quatre de les quals sota la forma de testaments (1232, 1242, potser 1262 i 1272) i almenys dos com a codicils, aquests últims confegits en els darrers dies del monarca, quan, en sentir-se emmalaltir, havia deixat en mans del seu fill Pere la direcció de la campanya contra els musulmans revoltats al regne de València i havia decidit abdicar de tots els seus regnes i terres i prendre l'hàbit cistercenc al monestir de Santa Maria de Poblet.

“Testament de Jaume I”, per Ignasi Pinazo (1881)

Feta aquesta precisió, ara sí, examinem el codicil en qüestió, ordenat, com ja hem dit, a Alzira el 20 de juliol de 1276. El document, redactat en llatí, pot trobar-se íntegrament en línia, convenientment transcrit i editat, per gentilesa de l'Arxiu Virtual Jaume I de la universitat castellonenca homònima. Quant al seu contingut, podem indicar que conté una

sèrie de disposicions complementàries al darrer testament del monarca, dictat quatre anys abans. Així, a grans trets, el rei hi amplia els llegats testamentaris en benefici de les cases monàstiques de Santa Maria de Vallverd, Santa Maria del Puig, Sant Vicent de València i de la capella reial de Montpeller. A més, confirma la partició dels regnes feta a Barcelona el 1262 i segons la qual l'infant Pere haurà de rebre Aragó, els comtats catalans i València, mentre que Mallorca, Menorca, Eivissa i els territoris ultrapirinencs seran per a l'infant Jaume. També té temps de recomanar als seus successors que tinguen cura dels seus familiars més pròxims, com ara l'última amistançada, la dama Sibila de Saga, o els fills naturals del rei Jaume i Pere Sarroca, però també de servents fidels com Hug de Mataplana o Albert de Lavània. El monarca commina l'infant Pere, que l'acompanya en aquells dies finals (si bé, cal dir-ho, sembla que no es troba present quan el rei dicta el codicil, ja que no hi figura entre els testimonis), perquè expulse tots els musulmans del regne de València, com ell mateix havia promés en repetides ocasions que faria. Algunes disposicions més, de menor calat, clouen un document que seria completat tres dies més tard, el 23 de juliol, amb el darrer codicil ordenat pel monarca.

Entre tot aquest conjunt de disposicions d'índole ben diversa, un dels paràgrafs del codicil de 20 de juliol, el que podem considerar com l'origen del fragment que ens ocupa, afirma, més o menys, el següent:

Igualment, volem, manem i supliquem als molt cars dits fills nostres, que estimen i defensen els ordes i les esglésies, i que vetllen per ells perquè ni per ells mateixos ni per altres no siguem oprimits ni maltractats injustament. I també que estimen, honoren, defensen i guarden, com d'això són tinguts, els seus rics-homes i cavallers mentre aquests els servisquen bé, com deuen fer. Igualment, fent-los honor, volem que els tracten justament, de manera que els grans no facen cap injustícia als menuts. Així mateix, els preguem i manem que amen les seues ciutats i que les protegisquen i defensen, i els diem això també sobre els altres pobles menors de la terra, ja que els reis són molt honorats i ajudats per les seues ciutats i pobles. I allò que en reben, que els siga donat de grat per ells i de tal manera que puguem tolerar-ho, puix el govern pervers destrueix i és la ruïna dels regnes. I, de més a més, si estimen el seu poble, Déu els estimarà més encara, i ells mateixos faran millor els seus fets.

Veiem, per tant, que el que realment digué –dictà– Jaume I en el seu codicil de 20 de juliol de 1276 dista molt de la cita que actualment circula entre nosaltres. Si bé certament el monarca es preocupava llavors perquè aquells que havien de succeir-lo tingueren cura i estima envers els seus súbdits, és evident que es referia, d'una banda, al clergat (d'acord amb el principi comentat anteriorment i segons el qual el governant medieval tenia entre les seues funcions la defensa de la fe i els seus ministres); de l'altra, a magnats i cavallers, és a dir, la noblesa, sempre procliu als enfrontaments interns, per la qual cosa exigia també la protecció, al seu si, dels menuts enfront dels grans, i finalment, a l'estament urbà (ciutats, viles, llocs...), important aliat del poder reial en el seu progressiu desplegament al llarg dels segles medievals.

Placa amb la cita apòcrifa de Jaume I, situada a l'Ajuntament de Planes (el Comtat)

Per tant, és ben manifest que la cita inclosa per l'Ajuntament de València als cartells del 9 d'Octubre de 2016, recollida també en una placa commemorativa situada a la façana de l'Ajuntament de Planes (al Comtat) i escampada abundantment en els últims anys per mitjà de les xarxes socials, és en gran part –en la part essencial, vaja– apòcrifa i que només respon molt remotament a allò que realment digué i volgué dir el monarca fundador del regne de València. I és que el que recomanava de fet i en última instància el rei Conqueridor no era, com resulta lògic atés el context històric, l'assoliment de cap ideal progressista de concòrdia, igualtat i justícia socials d'acord amb els paràmetres actuals, com podria suggerir-nos una lectura innocent del text adaptat, sinó precisament tot el contrari, és a dir, la conservació d'un ordenament social, l'estamental, fonamentat en una extrema desigualtat jurídica, social, econòmica i política, del qual el monarca era el principal garant i valedor, la columna vertebral, i del qual emanava la legitimitat que situava la monarquia al capdamunt de la piràmide feudal.

I és que la cara més radiant de Jaume I no ens n'ha de fer oblidar la fosca. El rei que creà el regne de València, que unificà les terres compreses entre els rius de la Sènia i Segura, la Mediterrània i els primers contraforts de l'altiplà castellà, i les dotà d'una personalitat política i jurídica pròpies i diferenciades, també fou el responsable, per exemple, de la destrucció de la societat andalusina preexistent. Com es preguntà incisivament Pau Viciano, «si les crueltats de la conquesta d'Amèrica i la sort dels indígenes poden generar indignació, per què no la destrucció de la València islàmica?». De fet, historiadors com Robert Bartlett o Josep Torró han posat de manifest que el colonialisme dels segles moderns i el seu corol·lari imperialista contemporani haurien tingut un precedent –més o menys directe, això ja és una altra qüestió– en els processos d'expansió feudal viscuts al llarg dels segles medievals a la península Ibèrica, l'Europa central i centreeuropea, el Bàltic o les illes Britàniques.

Certament, aquest caràcter ambivalent de la figura de Jaume I pot generar-nos una certa incomoditat, especialment a tots aquells que reconeixem al Conqueridor la condició de *Pater patriae* valencià i, en conseqüència, ens sentim fins a cert punt en deute amb ell. Però la història és així i són ben pocs, si n'hi ha cap, els mites identitaris –de Pelai i Joana d'Arc a Birger Jarl i Alexandre Nevski–, capaços de resistir un examen rigorós des de les coordenades actuals. No hem d'oblidar, en definitiva, que la finalitat de la disciplina històrica no és l'apuntament i la lloança de cap mite, sinó tot el contrari. En paraules del medievalista francès Patrick Boucheron, si la història té una utilitat –en té!– és precisament la de despertar inquietuds, no la de reforçar certes.